

Könyvtári közlemények

MH EK VEIG TKLI Tudományos Könyvtár

Az önálló honvédorvosi kar és a katonaorvos-képzés kialakulása a Magyar Királyi Honvédségben

Pogányné Dr. Rózsa Gabriella PhD

*„Azon komoly és komor foglalkozás közepett,
mely 'a hazáért meghalni' tanít,
mi orvosok képezzük a vigasztaló elemet,
mert mi meg a 'hazáért megélni' segítjük polgártársainkat” [1]*

A katonaorvoslás története egykorú magával a háborúval, a katonáskodással; magától értetődően törekedett minden sereg saját sebesültjeinek életét megmenteni, harcképességét helyreállítani. A Magyar Királyi Honvédség megszervezésével párhuzamosan 1868-tól [2], intézményesítettebb formában 1869-től kezdődött meg az önálló honvédorvosi tisztikar kialakítása – már csak az általános hadkötelezettséget bevezető 1868. évi XL. törvényből következően az újoncok besorozása, alkalmassági vizsgálata miatt is szükség volt erre – részben a császári és királyi közös hadseregből átlépett, átvett személyi állománnyal, részben már praktizáló orvosok felvételével, toborzásával, részben pedig tartalékos, akár az 1848-1849-ben már bizonyított doktorok visszavételével, beöltöztetésével. Az egyéves önkéntes szolgálatot vállaló orvostanhallgatók az akkor még csak a császári sereg hadrendjében meglévő helyőrségi kórházakban teljesítették gyakorlatukat, így általános orvosi képzettségük mellett katonaorvosi képzést is nyertek [3].

De a kezdetektől terv és kiemelt prioritás volt a megfelelő honvédségi katona-egészségügyi intézményrendszer, nem utolsósorban katonaorvosi „iskola”, képzőhely megteremtése. A császári hadsereg számára a II. József által életre hívott bécsi székhelyű Institutum Medico-chirurgicum Josephinum biztosította a katonaorvosok felkészítését; I. Ferenc császár és magyar király 1824-es reformja után pedig a „József akadémia” már komplex feladatkörrel rendelkezve a katonaorvos-képzés központjaként orvostudományi tudományos társaságként funkcionált, ezenfelül állandó tábori egészségügyi tanácsadó testületi, illetve hatósági szerepet is betöltött (1. ábra).

A Josephinum diákjai eleinte két különféle fokozatú végzettséget szerezhettek. A bölcséleti stúdiumok után ötéves tanulmányi idővel orvosi és sebészi doktorátust, valamint szemészeti és szülészeti magiszteri fokozatot, a „civil” egyetem orvosi diplomájával azonos végzettséget nyertek, illetve annál még egy kicsit többet tanultak, hiszen a Josephinumban a higiénia is szigorlati tárgy volt, így „az akadémia professzori kollégiuma nemcsak gyógyító munkára nevelte hallgatóit, hanem a betegségek megelőzésére is” [4]. Az alacsonyabb rangú, hároméves kurzust abszolválók sebészi, újabb vizsga letétele után pedig sebészmeisteri diplomát kaptak. Az utóbbi katonaorvosi képzési formát 1864-ben megszüntették, maga az intézmény azonban még tovább működött [5], 1875 és 1878 [6] között, az Institutum megszüntetéséig a magyar királyi honvédségi doktorok is itt nyertek kiképzést a hathetes katonaorvosi, sebészi tanfolyam keretében. [7] 1878 után azonban a Magyar Honvédségnek magának kellett egészségügyi személyzetének ki- és továbbképzéséről gondoskodnia.

1. ábra. Metszet a Josephinum előadóterméről

Forrás:

<http://www.josephinum.ac.at/josephinum/>

2. ábra. A budai császári és királyi hadseregbeli
17. helyőrségi kórház

Forrás: <http://tisztikorhaz.mindenkilapja.hu/html/24751702/render/a-tizti-korhaz-tortenete>

1882-ben a magyar királyi Honvédelmi Minisztérium a vallás és közoktatásügyi tárca segítségét kérte a kérdés rendezéséhez. Az első katonai orvosi (tábori sebészeti és hadi egészségügyi) tanfolyamot 1882 júniusában és augusztusában tartották meg a pesti egyetemen [8], és a következő esztendőben már a HM rendeletben írta elő az úgynevezett ismételtanfolyamok szervezését. Az 1883. évi 6368. eln. sz. körrendelet szerint, ezek helyszíne eleinte a Honvédséghez kötődő megfelelő intézményi háttér hiányában a budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem orvoscara és a Szent Rókus Kórház szemészeti osztálya volt; a kurzusokat évente május 20. és augusztus 10. között tartották [9].

A Rókus Kórház bevonása az orvosképzésbe már nem új keletű plánum volt a XIX. század utolsó évtizedeiben: a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1842-es pesti vándorgyűlésén maga a Királyi Magyar Természettudományi Társulat alapítója, Bugát Pál vetette fel a kérdést, hogy az ispotályt „miként lehetne gyakorló orvostanintézetévé átalakítani”. Előadásában hivatkozott Lenhossék József mintegy másfél évtizeddel korábbi elképzelésére, amely teljes egészében az orvoskarhoz csatolta volna az intézményt. A Rókus Kórház tudományos műhely voltát igazolja a Gyógyászat 1866-os híradása, mely szerint „a kórház alorvosai újra föltámasztották kebelökben a kórházi olvasókört”, amely számára közösen járatnak szaklapokat [10]. És nem véletlenül esett a miniszterek választása a nagy hagyományokkal rendelkező egyetemre sem, hiszen az univerzitás Mária Teréziának köszönhetően 1769-ben gazdagodott orvosi fakultással, és a képzés kezdetétől, 1770-től a jelen dolgozatban vizsgált korszakig meglehetősen nagy arányban képviseltették magukat a katonai orvosok az oktatói testületben [11]. A képzésben azonban később a kolozsvári egyetem orvoscara, sebészeti intézete is bekapcsolódott, és idővel a katonai orvostan, illetve a szakképzés tartalmi súlypontjai között – a logikusnak tűnő első gondolattal ellentétben – nem egyedül a sebészet kap kiemelt hangsúlyt, hiszen „háború idején rendszerint több embert pusztít el a járvány, mint a fegyver” [12].

Az Orvosi Hetilap a katonai orvosi kart érintő számos kérdés mellett a képzés tekintetében is megnyilatkozott [13]. A szakmai konszenzus alapján kialakított álláspont szerint az orvosképzésbe két féléves tantárgyként be kell építeni a gyakorlati tábori sebészetet, a tábori közegészségügyet és életmentést – még hozzá nem csak a későbbiekben feltehetően katonai szolgálatba álló ösztöndíjas orvosok részére. A már tényleges szolgálatban lévő honvédorvosok számára pedig rendszeres továbbképzések szükségesek ezen tárgykörökben [14].

A kisebb – és megfelelő minőségű könyvtári háttér nélküli – katonai kórházakban szolgálatot teljesítő orvosok számára 1883. szeptember 7-ei kezdettel indították meg az első tíznapos „Szűnidei orvosi kurzus”-t azzal a céllal, hogy ezek a doktorok is lépést tudjanak tartani a medicina

fejlődésével. Ez a képzési forma tekinthető a magyarországi orvostovábbképzés kezdetének [15]. Mindazonáltal az új kezdeményezés nem nyerte el mindenben a kortársak tetszését: az Orvosi Hetilapban közölt beszámoló a tanári kar méltatása mellett az idő rövidségére és a gyakorlati orientáció hiányára panaszkodott [16].

Egyre égetőbbé vált tehát a katonaorvos-képzés reformjának előkészítése; és az ügy fontosságát mutatja, hogy nem csupán a leginkább érintetteket, a honvédelmi igazgatást és az orvosi, katonaorvosi kart foglalkoztatta e kérdés, hanem még a napilapok is cikkeztek e tárgyban.

Az Orvosi Hetilap egyik közleménye pedig arról a válaszütről tudósított, hogy a régi Józséf-akadémiát kellene-e újjászervezni, vagy a porosz sereg mintáját követve a katonaorvosi „convictus” [17] létesítése volna kívánatos, ahol növendékek „katonai fegyelem alatt tartanak ugyan”, de az orvosi kar egyetemi polgárai, akik ösztöndíjjal támogatott tanulmányaik elvégzése után meghatározott időre elköteleződtek a katonai szolgálatra. Mindazonáltal a cikk hangsúlyozta, hogy a kiképzés ne Bécsben, hanem a honvédorvosok számára hazai intézményben „magyar városban, magyar egyetemen, szóval a magyar cultura folytonos befolyása alatt” történjék [18]. A Budapesti Hírlap 1884. július 30-ai számában a Josephinum újrarendezése és a magyar hadsereg doktorainak peregrinálása helyett hasonló magyar intézet megalapítása mellett foglalt állást: „Követeljük tehát, hogy ha felállítják a Jozefinumot, azt Budapesten állítsák fel. Ott van számára a budai katonai kórház” – ez az 1872-ben alapított 17. számú közös hadseregbeli helyőrségi lazarett [19] – és a vöröskereszt ispotály, mint klinika, közel egymás mellett” [20] (2. ábra).

A honvédorvos-képzés körüli útkeresésben végül a magyar illetékesek (a VKM, a katonaegészségügyi vezetés és a Közegészségügyi Tanács képviselői) 1884 végén tartott értekezletükön nyilvánították, hogy a magyar királyi honvédorvosi kar képzőhelyéül nem bécsi, császári és királyi intézményben kell gondolkodni, hanem saját iskolát kell teremteni. [21] Végül a bécsi hadügyminisztérium 1885-ben az érintettek és a magyar kormány tiltakozására – bár a felhozott érvekkel nem értett egyet – elhalasztotta Josephinum mint a Monarchia egyedüli katonaorvos-képző intézete újbóli megnyitását [22].

Mindeközben Dr. Farkas László „szabad állapotú”, szolgálaton kívüli ezredorvos, aki az 1881-es londoni és az 1884-es koppenhágai nemzetközi orvosi kongresszusokon a hadegészségügyi szekciókban a királyi magyar honvédelmi tárca megbízottjaként volt jelen, a minisztertől megbízást kapott a vonatkozó reformtervezet kidolgozására. „A hadegészségügy reformja” 1887-ben került az érdeklődők kezébe és a tervezet a katonaorvosok képzése mellett a sebkezelés szabályozására és az egyéb egészségügyi személyzetre is kitért. A koncepció lényege a specifikus szakterületekben tartott ismétlő/továbbképző kurzusok szervezése, a gyakorlati oktatás tekintetében az egyetemi orvostudományi infrastruktúrára építve, vizsgák előírása, megfelelő, lehetőleg katonaorvosokból álló oktatói gárda kiépítése, szakkönyvek megjelentetése és szakkönyvtár fenntartása a képzés, illetve a kutatás számára [23]. A reformtervezetben foglaltak szerint báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter 1888. április 24-én kelt körrendeletében a vallás és közoktatásügyi miniszterrel való egyeztetés alapján elrendelte, hogy „a budapesti és kolozsvári egyetem közegészségtani intézete mellé, mint az a sebész műtői tanfolyam rendszerezése által már eddig is gyakorlatban van, a közegészségtani szakmából való magasabb kiképzés végett évenként bizonyos számú, erre önként jelentkező tetteles állományú honvédorvos vezényeltessék”. Az első 2-2 doktor már az 1888/1889-es tanévre jelentkezhetett, és a kurzus elvégzése után katonaorvosi hivatásuk gyakorlása mellett a megszerzett közegészségtani tanári képesítéssel az állomáshelyükön lévő iskolákban közegészségtan tanári állást is vállalhattak [24]. Az 1894. augusztus 13-án kelt 5046/eln. számú utasításában pedig a tárca már törzsorvosi vizsga abszolválását írta elő a tisztí kinevezés feltételéül. Az első vizsgát 1895 novemberében rendelték megtartani hadi sebészet, katonai egészségügy (járványügy, fertőtlenítés), egészségügyi alkalmasság-vizsgálat, szolgálati szabályzatok ismerete, egészségügyi

logisztika, külföldi katona-egészségügyi rendszerek ismerete, a katonaorvoslás és -orvostan története témákban [25].

A katonaorvos-képzés hazai reformja után, 1889-től a medikusok az egyéves önkéntes szolgálatot megfelezve az egyetemi évek alatti részt csapatoknál, a második fél esztendő pedig már diplomával rendelkezve a helyőrségi kórházakban töltötték segédorvos-helyettesi beosztásban [26]. 1897-ben utasítás született a képzés tartalmi kérdéseiről és a honvédorvosi kinevezés előfeltételének tekintett vizsgáról [27]. *A jelentkezések ösztönzésére hamarosan tanulmányi ösztöndíj-rendszer lépett életbe.*

Az I. világháborúig magyar királyi honvédségi helyőrségi kórház csak egyetlen volt az országban, a budapesti 1. számot viselő intézmény, amely 1898-ban nyílt meg a Gyáli út 17. alatt, és amely rövid időn belül a hazai katonaorvos-tudomány központjává, „a honvédorvosi kar önállóságának szimbólum”-ává vált [28] (3. ábra). 1901. október 1-jétől működött itt – az ismétlődőtanfolyamokat felváltó – magyar királyi honvédorvosi alkalmazóiskola. Az új egyéves katonaorvosi képzés a HM 1901-es 6288. eln. számú rendeletére szerveződött meg [29], tanrendje egyezett (a budapestinél később beindított [30]) bécsi testvériskoláéval [31], amelyet a régi József akadémia épületében helyeztek el és amely 1914-ig töltötte be hivatását [32]. Az alkalmazóiskola működésére, a képzés tartalmi kérdéseire és a személyzetre vonatkozó utasításban úgyszintén Farkas László reformtervezetére lehet ráismerni [33].

A Honvédség állandó egészségügyi intézetei működését rendező 1900-as szabályzat pedig a gyógyító tevékenység mellett a tudományos kutatómunkát is előírta az orvosok számára [34], így a képzőhely információs bázisát megerősítendő a 75673/V. sz. 1902. október 3-án kelt HM körrendelet értelmében „A. m. k. budapesti honvéd helyőrségi kórház... fennálló honvéd orvosi könyvtár[a] gyarapítására 600 korona ... évi átalány rendszeresítettik” [35], így 1904-ben már 311 kötetes kézikönyvtár, (katona)orvosi szakkönyvtár állt rendelkezésre [36].

Az általánosan ismert szociológiai megközelítés szerint egyazon szakterületen tevékenykedők akkor válnak önálló professziót gyakorlók koherens közösségévé, ha rendelkeznek speciális képzéssel, szakfolyóirattal és szakmai szervezettel. Ebben az értelemben a régi századfordulóra már a magyar katonaorvosi rend is önálló hivatást képviselt.

A katonaorvos-képzés rendszere 1901-ben már adott volt, 1888-tól kapott szakfolyóiratot e diszciplína, ekkor indult meg a ma is megjelenő, egyedüli hazai katonaorvosi szaklap, a Honvédorvos. A kiadvány életének első időszakaszában a Gyógyászat mellékleteként, inkább társalapijaként látott napvilágot, de azzal a periodikum alcímében expressis verbis kifejezett céllal, hogy „a hazai katonaorvosi intézmény tudományos és társadalmi érdekeinek közlönye” legyen. Az új folyóirat beköszöntője szerint „Ezen, hatáskörében terjeszkedő, tekintélyében növekedő orvosi kar számára óhajtottunk már régen orgánumot létesíteni, mely egyrészt azon ma már szintén önálló szaktudománynak, melyet 'hadegészségügy'-nek nevezünk, szolgáljon, másrészt azon érdekek szószólója legyen, melyek a honvédorvosi intézmény jelenét fejleszténi, jövőjét biztosítani vannak hivatva” [37]. A főlaphoz, a Gyógyászathoz való kötődés a civil orvostársadalommal való kapcsolatot biztosította. A kiadvány önálló cikkeiben tudósított a diszciplína hazai s nemzetközi eredményeiről, recenzálta a tárgykörébe tartozó új szakkönyveket és nem utolsósorban közlőnyként publikálta a vonatkozó rendeleteket, személyi híreket, statisztikákat, illetve felhívta a figyelmet a tényleges szolgálatban vagy tartalékos állományban lévő doktorokat érintő hírekre, feladatokra, tennivalókra.

A kiadvány alapító szerkesztője, „laptulajdonosa” – ahogyan a lapfejen megnevezi magát – Kovács József, aki még diákként csatlakozott az 1848-1849-es szabadságharchoz és 1858-ban kapott orvosi diplomát. Az 1866-os porosz-osztrák háború sebesültjei számára a Ludoviceum kertjében emelt barakk-kórház orvosaként már bizonyított, később pedig a magyar királyi honvédségi katonaorvosi alkalmazóiskola kezdeményezőjeként és híres oktatójaként szerzett hírnevet magának. Civilként „vonzódását mindvégig megtartotta a katona-egészség-

ügyi intézmény számára ... [méltó tehát, hogy] emléke mindig becsben fog maradni, míg a honvédorvosi intézmény fennáll” [38].

A Honvédorvost ebben az időszakban szerkesztőként Szénágy Sándor jegyezte, aki 1874-ben fejezte be orvosi tanulmányait. Először a Rókus-kórházban volt alkalmazásban, majd Kovács József tanítványaként, klinikájának műtőnövendéke, utóbb első tanársegéde lett; az egyetemi orvoskaron 1888-ban kapott magántanári címet a sebészeti eszköz- és kötszertan témában. A Honvédorvos megindulása előtt 1886-1887-ben már a Gyógyászat szerkesztőségének főmunkatársa volt [39].

A katonaorvosi szakmai szervezet életre hívása sem váratott sokáig magára: 1875-ben jött létre a *Budapesti Helyőrségi Katonaorvosok Tudományos Egyesülete* a fővárosban tevékenkedő közös hadseregbeli és honvédségi doktorok tudományos egyleteként. [40] A magyar királyi hadsereg szervezet kialakulása és megszilárdulása után azonban a honvédséghez kötődő informálisabb, szakterületi egyesületek szintjén is egyre hangsúlyosabbá vált a különállás, az önállóság reprezentálása, így nem sokkal később megalakult a *Honvéd Orvosok Tudományos Egyesülete*. Az alapítás ideje nehezen datálható, de az bizonyos, 1900-ban már nyomtatott formában bocsátotta közre a budapesti Gyáli úti 1. számú helyőrségi kórházat székhelyeként felüntetett szakmai szervezet szakkönyvtárának katalógusát [41].

Összességében elmondható, hogy a Magyar Királyi Honvédség létének néhány első évtizedében a törvényekben foglalt formális hadsereg szervezetének megteremtésével párhuzamosan önálló honvédorvosi kart, koherens szakmai és tudományos közösséget, illetve – mai szóval élve – életpálya-modellt is kialakított.

3. ábra. A budapesti 1. sz. magyar királyi honvéd helyőrségi kórház

Forrás: <http://lasdbudapestet.blogspot.hu/2013/06/mezeskalacshazak-sinek-menten-ii.html>

Irodalom

- [1] Honvédorvos, 1888, 1., 1.
- [2] Balla T.: A dualizmus korának hadtörténete : (1867-1914). In: Hermann R. (szerk.): Magyarország hadtörténete. 3. kötet. Zrínyi, Budapest, 2015., 210.
- [3] Csaszkcózy E.: A hadegészségügy szervezetének múltjából. In: Magyar Katonai Szemle, 1940., 825.
- [4] Schultheisz E.: Az Institutum Medico-chirurgicum Josephinum. In: Schultheisz E.: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 2006., 71.
- [5] Csaszkcózy E.: A hadegészségügy szervezetének múltjából. In: Magyar Katonai Szemle, 1940., 821-823.
- [6] Kapronczay K.: A katonaorvos-képzés reformja Magyarországon az 1880-as években. In: Orvosi Hetilap, 2002., 1155. DOI:10.1556/650.2002.05.05
- [7] Verseghi Gy-né: A honvédorvosi kar vázlatos története 1868-1914 között. In: Orvosi Hetilap, 1980., 1711. DOI:10.1556/650.1980.07.06

- [8] A legközelebbi nyári szünidő alatt.... In: Orvosi Hetilap, 1882., col. 543.; DOI: 10.1556/650.1882.05.07
A tanfolyam honvédorvosok.... In: Orvosi Hetilap, 1882., col. 605. DOI: 10.1556/650.1882.06.04
- [9] 6368. eln. sz. [1883. évi] körrendelet. In: Rendeleti Közlöny, 1883., 225-227.
- [10] Hollán H.: Adatok és szemelvények a Szent Rókus Közkórház és fiókjai alapításának és fejlődésének történetéből. Medicina, Budapest, 1967., 28., 52., 87. Utóbbi idézi: Különféle. In: Gyógyászat, 1866. 3., 64.
- [11] Petrovics L.: Volt katonaeorvosok a budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karán. In: Magyar Katonai Szemle, 1931., 174.-192.
- [12] Nusz J.: A katona-egészségügy rövid története. In: Honvédorvos, 1892, 2., 12.
- [13] A katonaeorvosi karnak, illetve a katonai egészségügynek tervben lévő újjászervezéséhez. In: Orvosi Hetilap, 1884., col. 116-118., 139-144., 169-173. DOI: 10.1556/650.1884.02.03
- [14] A honvédorvosi ügyről. In: Orvosi Hetilap, 1882., col. 371-373. DOI: 10.1556/650.1882.04.02
- [15] Grósz E.: Az orvosok továbbképzése Magyarországon : 1883-1938. Egyetemi Ny., Budapest, 1938.; Verseghi Gy-né: A honvédorvosi kar vázlatos története 1868-1914 között. In: Orvosi Hetilap, 1980., 1711. DOI: 10.1556/650.1980.07.06
- [16] Visszapillantás a lefolyt szünidei orvosi tanfolyamra. In: Orvosi Hetilap, 1883., col. 1091-1094. DOI: 10.1556/650.1883.10.07
- [17] Változások a katonai orvosi kar vezetésében. In: Orvosi Hetilap, 1883., col. 1359. DOI: 10.1556/650.1883.12.02
- [18] A katonaeorvosok kiképzetése. In: Orvosi Hetilap, 1883., col. 1305.
- [19] Kapronczay K.: Gyógyító Budapest. Holnap, Budapest, 2011., 112-114.
- [20] Jozefinum. In: Budapesti Hírlap, 1884. július 30., 1.
- [21] Enquête a Jozefinum ügyében. In: Orvosi Hetilap, 1884., col. 1419-1420. DOI: 10.1556/650.1884.12.07
- [22] A Jozefinum ügyének elejtése. In: Orvosi Hetilap, 1885., col. 527-528. DOI: 10.1556/650.1885.05.03.
- [23] Farkas L.: A hadegészségügy reformja. Franklin-Társulat, Budapest, 1887., 8-25.
- [24] 12855. sz. körrendelet. In: Honvédorvos, 1888, 5., 43.
- [25] Körrendelet a honvéd törzsorvosi vizsgákra vonatkozó "Utastás" legkegyelmesebb jóváhagyása és annak kiadása tárgyában; illetve Utastás a honvéd törzsorvosi előléptetésekre törekvő I-ső osztályú honvéd-ezredorvosok vizsgáinak megtartására. In: Honvédorvos, 1894. 7., 55-56.
- [26] Csaszókóczy E.: A hadegészségügy szervezetének múltjából. In: Magyar Katonai Szemle, 1940., 825.
- [27] Utastás a honvéd egyévi önkéntes segédorvos-helyetteseknek elméleti és gyakorlati kiképzésére és vizsgáira. In: Honvédorvos, 1897., 55-56.; Szervi határozványok a magyar királyi honvéd orvosi tisztikar számára. In: Honvédorvos, 1898., 49-52.
- [28] Verseghi Gy-né: A honvédorvosi kar vázlatos története 1868-1914 között. In: Orvosi Hetilap, 1980., 1712. DOI: 10.1556/650.1980.07.06
- [29] 6288. eln. sz. [1901. évi] körrendelet. In: Rendeleti Közlöny, 1901, 37., 209-211.
- [30] Kiss G.: A Magyar Királyi Honvédség egészségügyi szervezete : 1867-1918 : PhD disszertáció. Budapest, 2003., 28.
- [31] Bíró E.: A m. kir. Budapesti Honvéd helyőrségi kórház története : Tízéves fennállása alkalmából és emlékére : 1898-1908. Franklin-társulat, Budapest, 1908., 7.
- [32] Katonaorvosi gyakorlóiskola Bécsben. In: Honvédorvos, 1900., 70. Az intézmény történetével kapcsolatban vö. még Schultheisz E.: Institutum Medico-Chirurgicum Josephinum. In: Orvosi Hetilap, 1969., 798-800. DOI: 10.1556/650.1969.04.06
- [33] Utastás a honvéd orvosi alkalmazó iskola számára. In: Honvédorvos, 1901., 54-56.
- [34] Szabályzat a m. kir. Honvédség egészségügyi szolgálatára. 2. rész: Állandó egészségügyi intézetek. Pallas, Budapest, 1900. Hivatkozta: Verseghi M.: A Honvédorvos : 1888-1914. In: Honvédorvos, 1984., 14.
- [35] 75673/V. sz. Körrendelet. In: Honvédségi Közlöny, 1902., 500.
- [36] Bíró E.: A m. kir. Budapesti Honvéd Helyőrségi Kórház története : Tízéves fennállása alkalmából és emlékére : 1898-1908. Franklin-Társulat, Budapest, 1908., 27., 33.
- [37] Tisztelt olvasónkhoz! In: Honvédorvos, 1888. 1., 1.
- [38] Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái. 6. kötet. Hornyánszky, Budapest, 1899., col. 1302-1305.; Kovács József tanár : [nekrológ]. In: Honvédorvos, 1897., 49. Az idézet utóbbi forrásból való.
- [39] Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái. 13. kötet. Hornyánszky, Budapest, 1909., col. 692-693.
- [40] Vö. Verseghi M.: A Honvédorvos. 1888-1914. In: Honvédorvos, 1984., 18-19.
- [41] Catalog der Bibliothek des Militär-ärztlichen Vereines in Budapest. Kertész, Budapest, 1900.